

په‌یوه‌ندییا ده‌وله‌تا ترکیا و جفاکی کوردی ل ترکیا¹

هه‌وار خلیل تاهر

پشکا زانستین رامیاری، کولیتزا نادابی، زانکویا دهوك، هه‌ریما کوردستانی-عیراق

((میژوویا وه‌رگرتنا فه‌کولینی: 16 ته‌باخی، 2016، میژوو ره‌زامه‌ندییا به‌لافکرینی: 7 شواتی، 2017))

پوخته

دئه‌فی فه‌کولینی دا په‌یوه‌ندییا ده‌وله‌ت – جفاک ل ترکیا ل سهر دوو سهرده‌مین جودا دی هیتته شروفه‌کرن: سهرده‌می 1923 تا 2002 و 2002 تا 2014. ده‌وله‌ت ب رمان ده‌وله‌تا ترکیا و جفاک ب رمانا جفاکی کوردی ل ترکیا. گرنگییا نه‌فی فه‌کولینی دئه‌فی چه‌ندی دا په‌ کو دئه‌فان هه‌ردوو سهرده‌مان دا سهرده‌ریا حکومه‌تا ترکیا ل گهل جفاکی کوردی ب دوو ریکین جودا دهاتن په‌یره‌و کون. ریکا ئیکی، ل ژیر سیبهر حکومه‌تا علمانی ل ترکیا، پروسیسا گوشه‌گیر کرن ل هه‌مبهر جفاکی کوردی گه‌هشت بۆ ناسته‌کی بلند. ریکا دووی، ل ژیر سیبهر ده‌سته‌لاتداریا پارتا ئیسلامی AKP، هنده‌ک گورانکاریین سهره‌تایی ل سهر مافی کوردان ل ترکیا چونه دوارای جیه‌جی کرنی دا، ب تاییه‌ت هنده‌ک بنمایین مافی که‌لتوری. نه‌ف فه‌کولینه زورتر فه‌کولینه‌کا به‌راوردییا دوو سهرده‌مین جودا ل سهر مافی کوردان ل ترکیا په‌ کو ل سهر دوو پشکا هاتییه‌ دابه‌شکرن: پشکا ئیکی، په‌یوه‌ندییا ده‌وله‌ت – جفاک ل 1923 تا 2002 و پشکا دووی ل 2002 تا 2014. هه‌روه‌سا نه‌ف فه‌کولینه پشته به‌ستی ب ریپازا زانستی یا به‌راورد کاری دکه‌ت.

کلیلین په‌یفان: به‌راویز خستن، به‌شدارای کرن، حکومه‌تا ترکیا، جفاکی کوردی

پیشه‌کی

ده‌وله‌ت و جفاکی دی هیتته شروفه‌کرن. گرنگییا نه‌فی بابه‌تی دئه‌فی چه‌ندی دایه حکومه‌تا ترکیا پشته 2002 که‌فته بن رکیقا پارتیه‌کا سیاسی بناؤ ئیسلامی، Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP)، پارتییا داد و گه‌شه‌پیدانی، کو د میژوویا دروست بوونا ده‌وله‌تا هه‌فچه‌رخا ترکیا ل 1923 حکومه‌تا ترکیا ل ژیر کونترولا پارتین علمانی دا بوویه، نانکو پشته ده‌سته‌لاتداریا AKP ل سهر حکومه‌تی

نه‌ف فه‌کولینه فه‌کولینه‌کا به‌راوردییه کو په‌یوه‌ندییا ده‌وله‌تا ترکیا و جفاکی کوردی ل ترکیا د دوو سهرده‌مین جودا دا دی هیتته هه‌لسه‌نگاندن، ل سهرده‌می 1923 تا 2002 و 2002 تا 2014. هه‌رچه‌نده سهرده‌می نه‌فی بابه‌تی بی دریزه، ل 1923 تا 2014، لی نه‌ف بابه‌ته ل سهر ریپازا خواندنا به‌راورد کاری (comparative study) یا هنده‌ک بنه‌مایین

سه‌ده‌ریا حکومه‌تی ل گهل جفاکی کوردی شیوازه‌کی جیوازتر ب خوڤه گرتیه. ل سه‌ده‌می ده‌سه‌لات‌داریا حکمرانی یا AKP تا ئه‌ڤرو گه‌له‌ک گورانکاریین بنه‌ره‌تی ل سه‌ر ئاستی سیاسی، جفاکی، ئابووری و... هتد ل ترکیا هاتینه ئه‌نجامدان. هه‌رچه‌نده ل ده‌ڤه‌رین کوردی ل ترکیا هیشتا گورانکاریین بنه‌ره‌تی دروست نه‌بووینه، لی ده‌یتنه ته‌خین کرن کو هنده‌ک گورانکاریین سه‌ره‌تایی هاتینه ئازراندن. کی‌شا سیاسی یا کوردی ل ترکیا ئیک ژ بابه‌تین گرنه‌گه ده‌ڤی ڤه‌کولینی دا. ئەز دێ هه‌ول دهم په‌یوه‌ندییا ده‌وله‌تا ترکیا و جفاکی کوردی ل ترکیا د دوو سه‌رده‌مین جودا دا به‌راورد بکه‌م. په‌یوه‌ندییا ده‌وله‌ت- جفاک ب دوو رامانین جودا دی هیتنه گه‌نگه‌شه‌کرن: ده‌وله‌ت ب رامانا ده‌وله‌تا ترکیا و جفاک ب رامانا جفاکی کوردی ل ترکیا.

په‌یوه‌ندییا ده‌وله‌ت - جفاک دزڤه‌ته‌ڤه بو میژوویا دروست بوونا ده‌وله‌تی وه‌ک فورمه‌کی ریتقه‌به‌رنی ل ئه‌وروپا ل سه‌ر ده‌می به‌ری نوچازبی (Pre-modernity)، ب تایه‌تی پشتی ریکه‌فتنا قیستقالیا ل 1648². هه‌روه‌سا ل سه‌ر ده‌می شوره‌شا پشه‌سازی، بتایه‌ت ل سه‌دی 18 و 19، ده‌سه‌ته‌لاتا ئه‌ڤی فورمی ریتقه‌به‌رنی زور به‌یز که‌فت و زورینا چالاکی و بزاقین جفاکی ژ لایی ده‌سه‌ته‌لاتی هاتنه ریکه‌ختن و هه‌روه‌سا هاتنه جاق‌دیری کرن.

په‌یدا‌بوونا ئه‌ڤی فورمی نووی ریتقه‌به‌رنی، ئانکو دامه‌زراندنا ده‌وله‌تین هه‌ڤه‌چه‌رخ، ل روژه‌لاتا ئاقین زڤه‌ته‌ڤه بو سه‌رده‌می پشتی شه‌ری ئیکی بی جیهانی کو هه‌ڤه‌ده‌مه ل گهل ژناڤچونا هه‌ردوو ئیمپراتوریین روژه‌لاتا ئاقین (عوسمانی و قاجاری). ب شیوه‌یه‌کی گشتی، دوو تیگه‌هین سه‌ره‌کی په‌یوه‌ندییا ده‌وله‌ت - جفاک شروڤه دکه‌ن: 1- په‌یوه‌ندییا ده‌وله‌ت - جفاک دوخه‌کی پیکه‌ڤه‌گریدانا ئاقخویی و ده‌ره‌کی یا هه‌ی (Interdependence & Interaction)، 2- په‌یوه‌ندییا ده‌وله‌ت - جفاک، به‌شه‌کی وی ده‌وله‌ت بخویه کو ئیمازه ب هنده‌ک خالین هه‌ڤه‌ڤشک دکه‌ت دناڤه‌را هه‌ردوو چه‌مکان (ده‌وله‌ت و جفاک) دا: وه‌ک ریکه‌ختنه‌کا هه‌ڤه‌ڤشک، ریتقه‌به‌ریه‌کا سیاسی و یاسایی، کاره‌کته‌رین کلتوری، جفاکی و ده‌ستوری.

لگور دیتنا من ئه‌ڤ پرسیاره یین هه‌ستیارن دا کو ئەم دناڤ ئه‌ڤی خواندنیدا لدویڤ به‌رسقان بگه‌رین: په‌یوه‌ندییا ده‌وله‌ت - جفاک ل ترکیا دچ ئاستدایه؟ حکومه‌تا ترکیا بریکه‌چ میکانیزمان ده‌یتنه گفاشتن ژ بوی دا‌ین کرنا یه‌کسانیا جفاکی، به‌شداریکرنی د پروسیسا سیاسی دا، حکومه‌تا هاوالاتی و... هتد؟ کورد به‌شه‌کی گرنه‌گن د پیکه‌هاتا جفاکی یا ترکیا دا، ئایا کورد خو دگونجین د ده‌وله‌تا ترکیا دا؟

په‌یوه‌ندییا ده‌وله‌ت - جفاک ل سالا 1923 تا

به‌لی، ل نه‌ورویا ل سه‌دی 18 و ب تاییه‌ت ل سه‌دی 19 بریار ل سه‌ر وی چه‌ندی بو کول سه‌ر سیسته‌مین کلاسیک نه‌چن و گورانکاریان ل سه‌ر سیسته‌مین ریقه‌برنی دروست بکن. ب وی رامانی کول سه‌ر بنه‌مایین خودایی (حکومه‌تین ئاینی) یان ل سه‌ر بنمایین سیسته‌می مه‌لکی نه‌چن. تیوریین که‌سانین وه‌ک: حکومتا دستوری: John Locke،⁴ گریه‌ستا کومه‌لایه‌تی: Jean-Jacques Rousseau،⁵ یاسا یا نیف ده‌وله‌تی: Jeremy Bentham،⁶ ئاشتیا نه‌به‌دی (سیسته‌می کوماری): Immanuel Kant،⁷ زور تاییمه‌ندییا خو هه‌بوو ل سه‌ر گورانکاریین حکومی و جفاکی.⁸

هه‌لبه‌ت ده‌سته‌هلالاتا هه‌ر ده‌فهره‌کی تاییمه‌ندییا خویا هه‌ی ژ بو وی کومه‌لگه‌هی، بوغونه: ئه‌گه‌ر کومه‌لگه‌ه پتر یا پاریزگار (conservative) بیت دی حکومت و ده‌سته‌هلالات ژی پتر گرنگیی ب کلتور و داب و نه‌ریتان ده‌ن، یان ئه‌گه‌ر ده‌سته‌هلالات یا لیبرال بیت، دی یه‌کسانیا کومه‌لایه‌تی پتر ل سه‌ر بنه‌مایین په‌یوه‌ندییا سروشتی چینا کریکاران بیت. ئه‌فال ترکیا هاتیه‌ کرن، ل ده‌سته‌پیکا دروست بوونا ده‌وله‌تا هه‌فچه‌رخ ل 1923 تا 2000 به‌روفازیا ئه‌فان پیناسا نه. هه‌رچه‌نده پیکه‌اتا کومه‌لایه‌تی یا ترکیا ل سه‌ر بنه‌مایین کلتور، عورف، داب و نه‌ریتان بو، به‌لی ده‌وله‌تا ترکیا دژی ئه‌فان هه‌می پیوه‌ران بو. دوی سه‌رده‌می دا حکومتا ترکیا هه‌می هه‌ول دان کو بریکا

حکومت وه‌ک ری‌کخسته‌کا سیاسی، هیزه‌کا سیاسی و ئابوری یا هه‌ی ژ بو دابینکرنا خوشگوزه‌رانیا کومه‌لایه‌تی. ده‌وله‌ت پیویستی ب ئه‌فی ری‌کخسته‌کا سیاسی یه و ئه‌ف ری‌کخسته‌کا سیاسی سیسته‌می حکمرانی ژ بو ده‌وله‌تی دروست ده‌کته. به‌لی ئه‌ف ری‌کخسته‌کا سیاسی د روزه‌هلالاتا ناڤین دا هیشتا نه‌گه‌ه‌شتیه به‌هایین دیموکراسی. ل سه‌ر ئاستی حکومتی هیشتا ره‌ه‌ند و پرنسیپین سیسته‌مین کلاسیک زور خورترن و ل سه‌ر ئاستی کومه‌لگه‌هی هیشتا کلتوری عه‌شایری، سه‌ربازی، ئاینی، عورف و عه‌ده‌ت و ... هتد زور ب نرخترن ژ حکومت و کومه‌لگه‌ها هه‌فچه‌رخ و مه‌ده‌نی. په‌یوه‌ندییا ده‌وله‌ت – جفاک د روزه‌هلالاتا ناڤین دا ل گور ئه‌فان سیسته‌مین کلاسیک و عورقین که‌فتار ده‌یته هه‌لسه‌نگاندن و ل گور ئه‌فان پیقه‌ران پلانین سیاسی و کومه‌لایه‌تی ده‌یته داریشن. په‌یوه‌ندییا ده‌وله‌ت – جفاک د روزه‌هلالاتا ناڤین دا ل گور یاساین سفیل باندوره‌کا به‌یز ل سه‌ر جفاک و ده‌سته‌هلالاتی نینه. گه‌نده‌لییا ئیداری، سیاسی و جفاکی کاره‌کی روزانه‌یه د روزه‌هلالاتا ناڤین دا. ل گور هنده‌ک راپورتین نیف ده‌وله‌تی، ب تاییه‌ت یا Freedom House، ئاستی گه‌نده‌لیی د ناڤ حکومت و جفاکین روزه‌هلالاتا ناڤین دا به‌راورد ل گه‌ل ده‌فهرین دی بین جیهانی زور یا به‌رزه، بتاییه‌ت دناڤ ده‌وله‌تین ناڤه‌راستا روزه‌هلالاتا ناڤین دا.³

ل ترکیا بۆ دوو جارکی، 133% ماموستا هاتنه زیده کرن و 300% قوتابی هاتنه وەرگرتن ل قوتابخانان.¹⁰

هه‌روه‌سا خالا Nationalism: دروستکرنا ناسناما کلتوری تورکایه‌تی ژ بۆ ده‌وله‌تا نو یا ترکیا. ژ بۆ فیژی، ئەتاتورکی، کومه‌لا میژوو یا ترکی ل 1925 دامه‌زراند کو ئەڤ کومه‌له هه‌می هه‌ولان بدهت ژ بۆ نفیسینا میژوو یا که‌فنا بۆ نه‌ته‌وا ترک و ئەلف بایا عه‌ره‌بی هه‌لوه‌شاند و ئەلف بایا لاتینی ل 1928 جیگیرکر (دکیومینتکرنا میژوو یه‌کا که‌فنا و ئاقراندنا زمانه‌کی یه‌کگرتی بۆ نه‌ته‌وه‌کی، مه‌رجین سه‌ره‌کینه بۆ ناسیونالیزی). خالا Statism: هه‌ولدا ژ بۆ ئاقراندنا سیاسه‌تا خومالیزه کرنا ئابوری، بۆ فیژی حکومه‌تا ترکی ل سالین 1930 هه‌می هه‌ولدان بۆ پیشه‌سازی کرنا سیاسه‌تا ئابوری و گرنگی دان ب به‌ره‌مه‌ین خومالی.¹¹

خالا چواری، Republicanism، وه‌ک سیسته‌مه‌کی هه‌فچه‌رخ، کوماری، ل جهی سیسته‌می خه‌لافه‌تا کلاسیک یا عوسمانی کو پتر ژ 400 سالان ده‌سته‌ه‌لاتدار بۆ هاته جیگیرکر. خالا Reformism: چاکسازی و نوژه‌نکرنا هه‌می بیاقین به‌یین کومه‌لایه‌تی، ئاقراندنا دامه‌زراوین نو بین حکومی کو چاقدیریا پروسیسا ریفورمین کومه‌لایه‌تی بکت. خالا دوماهیکی، Secularism: گرنگترین خالا فه‌لسه‌فا ئایدیولوجیا ئەتاتورکیه و تا ئەفرو ژ ب شیوازه‌ک ژ شیوازان یا به‌رده‌وامه.

توندوتیژی جفاکه‌کا هه‌فچه‌رخا ترک دروست بکه‌ت، کورد وه‌ک ترکین چیاپی ل قه‌له‌م ددان. به‌لی دئه‌فی کاری خودا سه‌رکه‌فتی نه‌بوون، چونکه ئا‌فاکرنا جفاکا هه‌فچه‌رخ پیوستی ب پروسیس و چاکسازی کومه‌لایه‌تی ب ریکین زانستی و گونجاندنی ل گه‌ل پیوه‌ری وی جفاکی.⁹

د ده‌می 23 سالی دروست بوونا ده‌وله‌تا کوماریا هه‌فچه‌رخا ترکیا دا، ل 1923 تا 1946، سیسته‌می ئیک- حزبی ل ترکیا بالا ده‌ست بۆ. هه‌رچه‌نده پستی شه‌ری دووی بی جیهانی ریک هاته دان ژ بۆ سیسته‌می فره- حزبی، لی تا 2000 چوار جار (1960، 1971، 1980 و 1997) کوده‌تایین سه‌ربازی، حکومه‌تین کو ژ لای کومه‌لگه‌هی فه هاتبوونه هه‌لبژارتن ژ ئاقرن. ده‌وله‌تا هه‌فچه‌رخا ترکیا ل سه‌ر فه‌لسه‌فا ئایدیولوجیا شه‌س پرنسیپین ئەتاتورکی: (Populism گه‌له‌روه‌ری، Nationalism نه‌ته‌وه‌په‌ره‌ستی، Statism ده‌وله‌تداری، Republicanism کوماریخواری، Reformism چاکسازی، Secularism لایکی) هه‌ول دان کو ده‌وله‌ت و جفاکه‌کی هه‌فچه‌رخ ل ترکیا دروست بکه‌ن. خالا Populism گرنگی ب ئەفان فاکته‌ران ددا: ل زوربه‌یی ده‌فهرین ترکیا قوتابخانه، گروپین وهرزشی، تایتهمه‌ندین سیاسی و ... هتد هاتنه دامه‌زراندن، کو هاوالاتیان ل سه‌ر ستایی هه‌فچه‌رخ په‌روه‌ده بکه‌ن. دناقه‌ه‌را 1923 تا 1940 دا هژمارا قوتابخانان

دەرڤەت بۆ کوردان چیبوو کو خو ل ژیر
ریکخستنه کا سیاسی کوم بکن، بەلی حکومەتا
ترکیا نه بتنی ریک نه دا کوردان بەلکو هەمی
ریکخستین کوردان ژێ قەدەغە کون. ژبەر ئەڤی
ئەگەری کوردان دەرڤین حزین چەپ، ئیسلامی،
لیبرال و... هتد دا بەشداری دکرن.¹³

دەولەتا نو یا ترکی هەولدا مروڤه کی نوی
ترک دروست بکەت. ترکیا مودیرن تا سالین 2000
فەلسەفا کومەلناسی یا ئینی یا Emile Durkheim
جیبەجی نه کر. دوی سەردەمیدا ئین هاتبوو
پەراویژ کون، زەلامین ئینی ل ژیر چاڤدیریا توند
بوون و ب تاییهت پیکهاتین کەمینین ئاینین
جوراوجور ماڤ نه بوو ب سەربەستی بنەمایین ئینی
خو جیبەجی بکن، مینا ئیزدییان. هەر ژ بەر ئەڤی
زورینا کوردین ئیزدی ل ترکیا پەنابەری ئەوروپا
بوون، بتاییهت ل ئەلمانیا. Durkheim تەرکیزی ل
سەر وی چەندی دکر کو ئین پیداوایستیه کا
کومەلایهتی یه. ئین وهک زنجیره کی پیکهاتین
جوراوجورین کومەلایهتی پیکه گریڤدەت. ب
رامانه کا دیتز، ئەگەر ئەندامین کومەلگەهی
هەڤه شیهک ل گەل ئیک نه بیت زور زەحمەته کو بنه
بەشەک ژ سیستەمی گشتی. ژبەر ئەڤی ئیکی
Durkheim دووپات دکر، ئین وهک سیستەمی کی
هەرە بالا هەمی گاقان پیداوایستیا دەستەلاتی
بوویه. ئانکو، بکار هینانا ئینی وهک وهسیله کا
سیاسی ژ بۆ ریکخستنا کومەلایهتی.¹⁴

ژنافرنا خەلاقەتا ئیسلامی یا عوسمانی، ژنافرنا
شەریعەتی ئیسلامی، گرتنا قوتابخانین ئینی و...
هتد مەرەما ئەڤی خالی بۆ. لائیکتی بۆ ئەتاتورکی
ئەو بۆ کو ئینی ژ دەستەلاتی جودا بکەت و
بکەته تشته کی کەسایهتی، ئانکو نیشانین ئینی دناڤ
جەماوەری دا لاواز بکەت.¹² ل سەر بنەمایین ئەڤان
تیکه هان دەولەتا ترکیا هەمی هەول و بزافکرن کو
ترکیایه کا هەڤهچەرخ یا ئیک ئالا، ئیک نه تەوه، ئیک
دەولەت، ئیک زمان ئەو ژێ تورک بوونه دروست
بکەت. لەوما، کورد وهک نه تەوه کەڤته بەر شالاڤا
قراکری، ژنافرنا زمان و کەلتوری کوردی،
جیگیرکنا کوچەری کورد بەداری زوری و
بکورتی پروسیسا بالادەستیا کەلتوری ترکی ل سەر
کەلتوری کوردی.

دەمی سیستەمی ئیک حزبی دا ل 1923 تا
1946 ل دەڤەری کوردی ل ترکیا چەند
ریکخستین سیاسی (وهک حزبا ئازادی) و بین
چە کداری (شیخ سعید، ئیحسان نوری پاشا و سید
رزا) ژ لای کوردان ل دژی حکومەتا ترکیا
هاتبوونه ریکخستن، بەلی حکومەتا ترکیا ب
ئاوایه کی هەرە توند ژنافرن. ب دەهان هزار کورد
ل سەر وارگه هین وان ب ئاوایه کی زورەملی هاتنه
ڤه گواستن بۆ دەڤەری دوردەست بین دەڤەری
ترک نشین، بتاییهت بۆ دەڤەری نافه راستا ئەندەول.
پشتی شەری دووی یی جیهانی کو سیستەمی فرە
حزبی ب بۆ مودیلە کا ریکخستنا سیاسی، ل ترکیا

مروقی لاواز ژ بو بهرژه‌وه‌ندیین خو بکار دهینیت".¹⁷

ل گور دیتنا Nicole Watts، په‌یوه‌ندییا ده‌ولت — جفاک ل ترکیا ل سالین 1980 و 1990 ب سی خالین جودا دهینته خه‌ملاندن: 1- دامه‌زراوین حکومی بین سهر ب ئیمناهیی شه کونتروله‌کا بهیژ هه‌بوو ل سهر سیسته‌می دهنگدانی و دادگه‌هان (خونه: کوردان ماؤ نه‌بوو ناڤین کوردی هه‌لبژیرن). 2- کومه‌لگه‌ها کوردی دناڤه‌را دوو ناگراندا بو: ژ لایه‌کی حکومه‌تا ترکیا ده‌ڤه‌رین کوردی کربوونه ده‌ڤه‌رین سهربازی، ب هېجه‌تا پارتییا کریکارین کوردستانی (PKK) و ژ لایه‌کی ديقه چالاکیین ل PKK ده‌ڤه‌رین کوردی ببوونه ئه‌گه‌ر کو باوهری و نیه‌ت پاکی دناڤه‌را ده‌ولت — جفاک دا زور لاواز بییت. کاراکته‌رین وی سهرده‌می: هه‌بوونا رژیمه‌کا ئاسایشی و سهربازی کرنا ده‌ڤه‌رین کوردی بوون. 3- ل داویا سالین 1990 چهند بژارتیین جوراوجور ژ لایی حکومه‌تا ترکیا بو کوردان ده‌سته‌به‌ر بوون: گه‌له‌ک کوردان به‌شداریا چالاکیین پارتین جودا بین کوردی کرن یان بین پارتین ترکی. ل سهر پیگه‌هی نه‌ته‌وه‌گه‌رابی کورد هاتنه ریڅخستن و ریڅخراوه‌یی کرن.¹⁸ هه‌رچه‌نده ده‌ستپیکا سالین 1990 کوردان ل ترکیا ماؤ هه‌بوو پارتین سیاسی دامه‌زرینن، لی ئه‌ڤ پارتیه دهاتنه قه‌ده‌غه کرن و زور جارن نونه‌رین کوردان ب

ئه‌وا ل 1923 تا 2000 ل ترکیا هاتیه کرن، حکومه‌ت ب دامه‌زراوین خوڤه ب بو نونه‌ری مودیریتی و ئه‌وین دی، وه‌ک کورد، ب بوونه نونه‌رین پاشقه‌روی. کومه‌لگه‌ه د روانگه‌ها حکومه‌تا ترکیا دا یا پاشکه‌فتی بو و ده‌وله‌تا ترکیا هه‌ول دا ئه‌ڤی کومه‌لگه‌هی مودیرنیزه بکته. ئانکو مروڤه‌کی نول ترکیا دروست بکته کول گور پیوه‌رین پرنسیپین ئه‌تاتورکی بن، ئه‌وژی: لبن ئیک ئالا، ئیک سنور، ئیک ده‌ولت، ئیک نه‌ته‌وه، ئیک زمان و ئیک کلتور ئه‌وژی ترکه.¹⁵ بکورتی، دناڤه‌را 1923 تا 2000 په‌یوه‌ندییا ده‌ولت — جفاک په‌یوه‌ندییه‌کا خوسه‌پاندنا لایه‌نه‌کی و ئینکارکرنا هنده‌ک لایه‌نین دی بو. کلتوری بالا ده‌ست: ترک، جوره‌ک هیڤشی و کلتوری بنده‌ست: کورد، جوره‌ک خوپاراستن. هنده‌ک نقیسه‌کارین ئه‌وروی گه‌هشت بوونه وی باوهری کو دوی سهرده‌می دا زه‌نگه‌ک مه‌ترسی بو ل سهر ژناڤچونا زمان و کلتوری کوردی. ئانکو دوی سهرده‌می دا حکومه‌تا ترکیا پروسیسا حل کرنی دناڤه‌کله‌توری ترکی دا ب ئاوه‌به‌ک به‌رڤه‌ل هه‌مبه‌ر ئه‌تیکین نه ترک، ب تاییه‌ت کوردان، بکار دهینا.¹⁶ په‌یوه‌ندییا ده‌ولت — جفاک دوی سهرده‌می دا په‌یوه‌ندییه‌کا سروشتی نه‌بوو کول گور فه‌لسه‌فا Rousseau "سروشت ب خو مروقی لاواز ژناڤه‌ت ده‌ت"، به‌لکو ل گور فه‌لسه‌فا Tomas Hobbes بو "مروقی بهیژ

لایب هیژین ترکیا. ²¹ سه‌ره‌رایب فاکته‌رین ل سه‌ری هاتینه نازراندن، به‌لی ل ده‌سپیکا سالین 1990 کومه‌کا فاکته‌ران بو ئه‌گه‌ر کورد دیسان د ئاستی ریک‌خستنی دا ده‌ست ب کارین جفاکی و ب تایه‌ت یین سیاسی بکه‌ن، ژ ئه‌وان فاکته‌ران: ده‌سپیکا سیسته‌می نوی جیهانی کو هه‌فده‌مه ب دو‌ماهیك هاتنا شه‌ری سار، یه‌که‌تیا سو‌فیه‌ت ژنافچو و سیسته‌مه‌کی فیدرالی هه‌لبژارت، دروستکرنا هه‌ریمه‌کا ئیمناهیی ژ لایب نه‌ته‌وین یه‌گرتی بو کوردستانا عیراقی و... هتد. خالا دیماهیکی کارتی‌کرنه‌کا ئه‌ره‌نی ل سه‌ر کوردان ل ترکیا دروستکر و تا ئه‌فروکه بوویه پالپشتیه‌ک، ئه‌ف فاکته‌ره و چه‌ندین دی بوونه ئه‌گه‌ر کورد ل ترکیا ل ده‌ردوری پارتین سیاسی دا کوم بن به‌لی د هه‌مان ده‌مدا ژ لایب حکومه‌تا ترکیا ده‌هاتنه قه‌ده‌غه‌کرن.

په‌یوه‌ندییا ده‌وله‌ت — جفاک ل سالا

2002 تا 2014

پشتی سالین 2002 حکومه‌تا ترکیا که‌فته بن ریک‌یفا پارتا ئیسلامی، پارتا داد و گه‌شه‌پیدانی ²² AKP، کو تا ئه‌فرو ده‌سته‌هلاته‌کا به‌یژ یا هه‌ی. حکومه‌تا نويا ترکیا پشتی 2002 هه‌ول دده‌ت ئاشتی ل گه‌ل کومه‌لگه‌ها کوردی دروست بکه‌ت و جوره‌ک لیبرینی ژ کومه‌لگه‌ها کوردی ب خوازیت، مینا سه‌ره‌لدانا دیرسی ل 1938 کو ئه‌فرو

لیستین سه‌ربنجو به‌شداری د هه‌لبژارتین پهرله‌مانی دا دکرن. ¹⁹ کوده‌تیا سه‌ربازی یا 1980 کارتی‌کرنه‌کا خراب ل سه‌ر دوزا سیاسی و جفاکی یا کوردان ل هه‌ریمین کوردی ل ترکیا کر. Martin van Bruinessen دووپات دکه‌ت کو خه‌ده‌ماتین جفاکی ل سالین 1970 ل هه‌ریمین کوردی ل ترکیا به‌راورد دگه‌ل هه‌ریمین تورکان د کاودانه‌کا خراب دا بوون و ئه‌فه بو ئه‌گه‌ری په‌نابه‌راتیا هزاران کوردان بو باژیرین مه‌زن، مینا ئه‌سته‌نبول، ئه‌زمیر، نانکارا و... هتد. Bruinessen هه‌روه‌سا دریزه‌ پیدده‌ت، ل نا‌ف ئه‌فان باژیران ده‌رفه‌ت بو کوردان چی‌وو کو ل بن سیه‌را ریک‌خراوان ده‌ست ب چالاکیین جفاکی و سیاسی بکه‌ن و ئه‌فه بو ئه‌گه‌ری فه‌بوونا لوپه‌ره‌کی نو ژ بو ناسیونالیزما کوردی. ²⁰ به‌لی دربا سه‌ربازی ل 1980 دو‌ماهیك ب زورینا ئه‌فان چالاکیا ئینا و بو ئه‌گه‌ری په‌نابه‌راتیا هزاران کوردین خودان شیان بو زور ده‌فهرین دی و ب تایه‌ت گه‌له‌کا قه‌ستا ئه‌وروپا کر.

ل سالین 1990 و ل گور راپورته‌کا ریک‌خراوا لیبرینا نیف ده‌وله‌تی Amnesty International، شه‌ری دنابه‌هرا PKK و هیژن تورک بو ئه‌گه‌ری خرابکرنا سه‌دان گوندین کوردان، ب ئاوایه‌ک هه‌ره بلند مافی مروفی ل ده‌فهرین کوردان هاتینه بپیکرن و کوشتنا کوردین ره‌وشه‌نیر، ب تایه‌ت ژ

بیرمه‌ندا د وی هزریدانه کو رولی سهربازی ل سهر دهسته‌هلاتی به‌ره‌ف لاوازی چویه. حکومتا نويا ترکیا زور جارن ئیماژه ب وی چندی دکهت کو دهولت بوویه نه‌گه‌ری نه‌هامه‌تیا به‌شه‌کی کومه‌لگه‌هی و ههول ددهن کو حکومتی بگهورن، به‌لی ب چ شیوه؟ ههوله‌ک ههیه ژ بو گهورینا دستوری ترکیا، مینا سیسته‌می پهرله‌مانی بیته سیسته‌می سه‌روکاتی؟ یان ژی شیوازه‌کی فیدرالیزم بهیته په‌ژراندن؟ یان ژی بهیترکرنا تورکیزی به‌لی ل ژیر دروشی ئیسلامی و حه‌لاندا کوردان دئه‌فی چارچو‌ه‌یی دا؟ نه‌ف پرسبارة هه‌می رکه‌به‌رن ل هه‌مه‌ر AKP کو پیوسته د چارچو‌فی په‌یوه‌ندییا دناقه‌ه‌را دهولت – جفاک دا چاره‌سه‌ر بکه‌ت.

دناقه‌ه‌را 2002 تا 2014 گه‌له‌ک فاکته‌ران کارتیکرنه‌کا بهیتر یا ل سهر په‌یوه‌ندییا دناقه‌ه‌را دهولت – جفاک دا کره‌یه. بریکه‌ ئه‌فان فاکته‌ران کومه‌لگه‌ها کوردی گفاشتن ل سهر حکومتا ترکیا دروستکره‌یه، ژ بو دابینکرنا مافین کلتوری یان سیاسی. ژوان فاکته‌ران: 1- هه‌رچه‌نده نه‌کته‌رین حکومی دهسته‌ه‌لاتدارن، لی دهسته‌ه‌لاتا سیاسی یا هاتیه دابه‌شکرن دناقه‌ه‌را نه‌کته‌رین حکومی و نه‌حکومی دا، بوو نمونه: ریکخراوین جفاکی مه‌ده‌نی، وه‌ک مافی مروقی. 2- دامه‌زراوی بوونا بزافا خو پاراستنا کومه‌لایه‌تی ل دژی سیاسه‌تا دهولته‌تی. نه‌ف بزافه هاتیه ریکخستن د چارچو‌فی

حکومه‌تا نويا ترکیا وه‌ک جینوساید په‌سه‌ند کره‌یه. ئیک ژ شه‌ش خالین گرنگین نه‌تاتورکی، لائیکتی، د حکومتا نويا ترکیا دا ب وی رامانا ل 1923 تا 2002 ناهیه‌ته په‌یره و کرن. ب بوچوونا Ahmet Kuru، ل سه‌رده‌می دروست بوونا کومارا ترکیا تا نه‌فرو دوو جورین جودا بین لائیکتی هاتینه جیه‌جی کرن: 1- سه‌رده‌می بزافین ئیسلامی ب ئاوايه‌کی به‌رفره د دهسته‌ه‌لاتا سیاسی دا نه‌بوو، ئانکو ژ 1923 تا 2002، شیوازی لائیکتیا ترکیا یا 'Assertive Secularism' بو، ئانکو: ئاین پروسیسه‌کا جه‌ماوه‌ری نینه به‌لکو که‌سوکیه (Privet). 2- پشتی AKP، وه‌ک بزافه‌کا نه‌رمه‌روا ئیسلامی دهیته نیاسین، دهسته‌ه‌لاتا سیاسی ل ترکیا ب ده‌ست هینا شیوازی لائیکتیا ترکیا بو 'Passive Secularism'، ئانکو: چ ریگر نین ژ بو ئاشکه‌را بوونا سیمبولین ئاینی دناف جه‌ماوه‌ری دا، پروسیسه‌کا جه‌ماوه‌ری یه. ²³

حکومه‌تا AKP هه‌می هه‌ولان ددهت گه‌له‌ک گورانکاریین نو نه‌نجام بدهت نه‌وین کو نه‌تاتورک و جیگرین وی نه‌و پینگا نه‌ه‌افیتینه، بو‌نونه: ئاسایی کرنا په‌یوه‌ندیین حکومی ل گه‌ل جیه‌انا ئیسلامی. به‌لی نه‌فی رامانی ژی ناگه‌هینیت کو بیر و هزرین نه‌تاتورکی بین دوماهیک هاتی، تا نه‌فرو هیزا سهربازی (میراتگری نه‌تاتورکی) ده‌وره‌کی کاربگه‌ری هه‌ی د ژینا سیاسی یا حکومت و کومه‌لگه‌ها ترکیا دا، سه‌ره‌رای هندی کو گه‌له‌ک

راده‌یه‌کی ده‌سته‌هلاتا سیاسی لسه‌ر پی‌گه‌هی مولتی-پوله‌ر (Multi-polar) بوویه، ئانکو که‌سایه‌تی، ری‌کخراوین جفاکی مه‌ده‌نی، پارتین سیاسی و... هتد روله‌کی ناف‌بژی کرنی ددیتن دکی‌شه‌یا دنا‌قبه‌را ده‌وله‌ت و جفاکا کوردی دا.

خالا دوویی، بزا‌فا خو پاراستنا کومه‌لایه‌تی ل ده‌فهرین کوردی ل هه‌مبه‌ر سیاستا ده‌وله‌تا ترکیا د چارچو‌فی سه‌قایه‌کی سیاسی و د تور و شه‌به‌کین یاسایی دا هاتیه ری‌کخستن. ئانکو، پشتی سالی‌ن 2002 پی‌قازویه‌کا نو یا سیاسی، ره‌وشه‌نبیری و کلتوری دنا‌ف کومه‌لگه‌ها کوردی دا هاته په‌یره‌و‌کرن کو بری‌کا سه‌نته‌ر و دامه‌زراوین جفاکی و سیاسی ده‌یتنه بری‌قه‌برن. ئیک ژوان ری‌کخستین سیاسی پارتین سیاسی نه. نه‌ف پارته روله‌کی سی‌لایه‌نی (Thirduality) دبین: بری‌کا دامه‌زراوان، بری‌کا ئەندامین شاره‌وانیان و ئەو بجو وه‌ک دیارده‌یه‌کا کومه‌لایه‌تی و سیاسی ده‌وره‌کی ناف‌بژی کرنی دگیزن دنا‌قبه‌را ده‌وله‌ت و جفاکا کوردی دا. ئەندامین شاره‌وانیان کو ب "کوما جفاکین کوردی (ك.ج.ك.)" هاتینه ناسکرن روله‌کی به‌رجا‌ف دبین دچاره‌سه‌ریا کیشا کوردی دا. دده‌نگدانا شاره‌وانیان دا ل 2014 زورینا شاره‌وانین ده‌فهره‌را کوردی هاتنه کونترول کرن ژلایی ئەندامین ك.ج.ك. فه. ئەندامیت ك.ج.ك. وه‌ک پره‌کی نه دنا‌قبه‌را ده‌وله‌ت و جفاکا کوردی دا (وه‌ک ئە‌کته‌ره‌کی فه‌رمی دنا‌ف کاروبارین حکومی دا، وه‌ک

سه‌قایه‌کی سیاسی و د تور و شه‌به‌کین یاسایی دا. 3- په‌یوه‌ندی ده‌وله‌ت - جفاک بری‌کا لایه‌نی سی‌ی ده‌یتنه ناف‌بژی کرن، ئانکو که‌سین بی لایه‌ن ناف‌بژی کرنی دکه‌ن دنا‌قبه‌را ده‌وله‌ت - جفاک دا. ²⁴ نه‌فان هه‌ر سی‌ی خالان د دیروکا هاتنا AKP دا بو سه‌ر ده‌سته‌هلاتی کارتی‌کرنه‌کا گرنگ و راسته‌وخو ل سه‌ر پی‌ش‌ئ‌خستنا دوزا کلتوری و سیاسی یا کوردان ل با‌کوری کوردستانی کریه. یا فه‌ره نه‌ف هه‌ر سی‌ی خاله ل خواری بره‌نگه‌کی به‌رفره‌ه‌تر به‌ینه شرو‌فه کرن.

خالا ئیکی، ل سالی‌ن 1980 و 1990 هه‌ولدانی‌ن حکومه‌تا ترکیا و PKK ژ بو خورتکرنا هه‌یمه‌نی د مملانی‌ی دا بوون ل سه‌ر خا‌ک و نه‌ته‌وا کورد و نه‌ف هه‌فرکیه ل سه‌ر پی‌گه‌هی سی‌سته‌می‌ی بایوله‌ر (Bi-polar) بوویه، ئانگو بتنی دوو لایه‌نین سیاسی (حکومه‌ت و PKK) ده‌وری ناف‌بژی کرنی ددیتن ژ بو چاره‌سه‌ر کرنا کیشا کوردی. دیارترین خالا وی سه‌رده‌می یا حکومه‌تا ترکیا ژ بو جفاکا کوردی نه‌ف رو‌خساره بوو: "یان تو PKK یی و تیروریستی یان تو لایه‌نی‌ی ده‌وله‌تی‌ی". هه‌رچه‌نده ل سالی‌ن 1990 وه‌رچه‌رخانه‌ک بوویه ژ بو دامه‌زرا‌ندنا پارتین سیاسی بین کوردی ل ترکیا، لی ده‌مان ده‌مدا هاتنه قه‌ده‌غه کرن، مینا: پارتا کری‌کارین جه‌ماوه‌ری ل 1990 هاته دامه‌زرا‌ندن و ل 1993 هاته قه‌ده‌غه کرن، پارتا دیموکراسی ل 1991 هاته دامه‌زرا‌ندن و ل 1994 هاته قه‌ده‌غه کرن. ²⁵ پشتی سالا 2002 تا

دوو کوسپین گرنگ ل هه‌مبەر حکومه‌تا ئاک پارتی هه‌لاویستی نه‌ کو ریشه‌به‌رین AKP نه‌شین بئاوه‌یه‌ک ریکخستی و دومدریژ چاره‌سه‌ریا کیشا کورد ل ترکیا به‌رده‌وامیی پی‌ بده‌ن: 1- AKP هه‌مو هه‌ولان دده‌ت زورترین ده‌نگه‌رین نه‌ته‌وه‌ پهره‌ستین ترک ل ده‌ردورا خو کوم بکه‌ن. له‌وما AKP سیاسه‌ته‌ک دوو رویی نیشان دده‌ت، جار میژارا کوردان د روژه‌فی دا یه و جار ژی هه‌لوسته‌ک توند ل هه‌مبەر کوردان نیشان دده‌ت. 2- ده‌ست پیکرنا ئاشتییی دگه‌ل PKK ل 2013 پیژارویا ئاشتییی دنابه‌را حکومه‌تا ترکیا و PKK ده‌ست پیکر و هه‌ول هاتنه‌ دان کو کیشا کوردان ل ترکیا بریکا دان و ستاندن چاره‌سه‌ر بکه‌ن، لی زور نه‌فه‌گیشا، ئانکو دوماهیکا 2014، گرژی و ئالوزی دنابه‌را هه‌ردووک نه‌کته‌رین دان و ستاندنی‌ دروست بوو و ل سه‌ر میژن دان و ستاندنی‌ دور که‌فتن.²⁹

به‌راوردکاریا په‌یوه‌ندییا حکومه‌تا ترکیا دگه‌ل جفاکی کوردی د دوو سه‌رده‌مین جوودا دا ل گور پشه‌ری خوارئ:

2014-2002	2002-1923
1- حکومه‌تا که‌مالیزما تورکی لژیرو دروشین لایبکی.	1- حکومه‌تا که‌مالیزما تورکی لژیرو دروشین لایبکی.
2- حه‌لاندا کلتوری کوردی د بدارئ زوری د کلتوری حکومه‌تا تورکیزما ئیسلامی دا، لی بالاده‌ستی نه‌ته‌وا تورکی دا.	2- حه‌لاندا کلتوری کوردی د بدارئ زوری د کلتوری حکومه‌تا تورکیزما ئیسلامی دا، لی ب مهرجی نیشاندا هه‌ندکه

چالاک فانین کومه‌لایه‌تی و وه‌ک بزافه‌کا ناسیونالیزما کوردی).²⁶ دروستکرنا نه‌فان جورین بزاقین خو پاراستنا کومه‌لایه‌تی و سیاسی دبیته گفاشته‌کا بباندور ل سه‌ر حکومه‌تی ژ بو دابینکرنا پیداو‌یستین کومه‌لایه‌تی، چ دناستی کلتوری دابن یان دناستی سیاسی دابن.

خالا سییی، نافیزی کرنا لایه‌نی سییی دنابه‌را ده‌وله‌ت و جفاکا کوردی دا. نه‌فه‌خاله زورتر ل سه‌ر ئاستی نیف ده‌وله‌تی روله‌کی بباندور دگیرن، چ دناستی که‌سایه‌تی، وه‌ک سه‌روکین ده‌وله‌تان یان که‌سایه‌تیین بباندور، و چ دناستی ریکخراوین نیف ده‌وله‌تی. زورینا کیشین سیاسی یین هه‌لاویستی ده‌ینه‌ نافیزی کرن ژلای لایه‌نی سییی فه. نه‌فه‌ لایه‌نین سییی نه‌کته‌رین فه‌رمی یین حکومی و نه‌حکومی و نیفده‌وله‌تی نه، مینا یه‌که‌تیا نه‌وروپا، نه‌ته‌وین یه‌کگرتی و ... هتد. یه‌که‌تیا نه‌وروپا و نه‌ته‌وین یه‌کگرتی روله‌کی گرنگ دبینن ژ بو باش‌کرنا مافی مروفی و دیموکراتیزه‌کرنا پروسیسا سیاسی ل ترکیا. هه‌روه‌سا که‌سانین، مینا سه‌روکی هه‌ریما کوردستانئ به‌ریژ مسعود بارزانی، دکارن ده‌وره‌کی گرنگ ببینن ژ بو نافیزی کرنا کیشین دنابه‌را ده‌وله‌ت و جفاکا کوردی دا ل ترکیا.²⁷

لایه‌نی سییی دینامیکه‌کی به‌یژه کول ده‌ور و به‌ری چه‌مکی حکومه‌ت و جفاکی دزفیریت و وه‌سپله‌کا گرنگا سیاسی یه‌ کو هه‌ول دده‌ت په‌یوه‌ندیان دنابه‌را هه‌ردوو چه‌مکان دا ئاسایی بکه‌ت.²⁸

تا 2002، چهند فاکتەرین بنه‌ره‌تی باندوره‌کا نه‌رینی دروست‌کریۆ د پهبه‌ندییا دنابقه‌را ده‌وله‌ت و جفاکا کوردی دا. ل سالین 1920 و 1930 ده‌می دروست‌کرنا ده‌وله‌تا هه‌ڤچه‌رخا کوماریا ترکیا کو سیسته‌می ئیک حزبی، ئافاکرنا بنه‌مایین ده‌وله‌ت – نه‌ته‌وا ترک، قراکرن و هلکرنا که‌مینین نه‌تینیکی، مینا کوردان، و ئاینی و ... هتد، ناسناما نه‌ڤی سه‌رده‌می بوون. پشتی شه‌ری دووی بی جیهانی و هه‌روه‌سا ترکیا بویه نه‌نداما هه‌ڤالبه‌ندییا ناتو North Atlantic Treaty Organization (NATO)، تا نه‌ڤرو، زی هه‌ول دده‌ت بیته نه‌نداما یه‌که‌تیا نه‌وروپا، بزاقان دکه‌ت بنه‌مایین دیموکراسی په‌یره‌و بکه‌ت، له‌وما سیسته‌می فره حزبی هاته چه‌سپاندن.

لی نه‌ڤه وی رامانی ناگه‌ینیت کو کوردان ب بی کیسه‌ پارتین خو ئافاکرن، بوو نمونه: سالین 1990 چهند پارتین کوردی هاتنه راگه‌هاندن و ده‌مان ده‌مدا هاتنه قه‌ده‌غه کرن. ب کورتی، دماوی 1923 تا 2002 پهبه‌ندییا ده‌وله‌ت و پیکهاتان ل ترکیا ل سه‌ر یه‌کسانیا بنه‌مایین کومه‌لایه‌تی، سیاسی و ئابوری بو هه‌میان وه‌ک یه‌ک نه‌بو. جیوازیه‌کا زور هه‌بو دنابقه‌را کورد و ترکان دا ژ بو بده‌ست فه‌هینان و پاراستنا مافین نه‌ته‌وه‌بی، نه‌ته‌وا ترک بالا ده‌ست بو و مافین وان ده‌اتن پاراستن.

سه‌رده‌می قوناغا دووی، 2002 تا 2014، کومه‌کا فاکتهران باندورا خو هه‌بو ل سه‌ر ده‌وله‌تا

نه‌رماتیان وه‌ک بکار ئینانا نافین کوردی.

3- د قوتابخانه و زانینگه‌هان دا فیۆ 3- خواندن ب زمانی کوردی د بوون و خواندنا زمانی کوردی یاسایان دا وه‌ک زمانه‌کی بیانی هاتیه قه‌ده‌غه بو. په‌سه‌ندکر، لی نه‌هاتیه په‌سه‌ندکر وه‌ک زمانه‌کی فه‌رمی بی حکومه‌تی.

4- سه‌دان گوندین کوردان 4- حکومه‌تا ترکیا بریاردا نه‌و خرابکرن و بو نه‌گه‌ری کوچا کوردین گوندین وان هاتینه زورملی یا هزاران کوردان بو ویرانکرن قه‌ره‌بو بهینه کرن و کوردان باژیرین مه‌زنین ترکیا. هاندان زفرین بو واری ره‌سه‌نی خو.

5- سیاسه‌تا حکومه‌تا ترکیا 5- دانپیدانا حکومه‌تا ترکیا ب سیاسه‌ته‌ک شوفینی بو ل هه‌مه‌ر هه‌بوونا کوردان ل ترکیا و کوردان و ئینکارا هه‌بوونا کوردان په‌سه‌ندکر کول ترکیا کیسه‌یه‌ک یا دکر، وه‌ک تورکین چیاپی ل قه‌له‌م هه‌ی بنافی "کیشا کورد". ددان.

6- دواړی ریکخستنی دا کورد 6- پارتین سیاسی بین به‌یرین به‌یر نه‌بوون و ده‌رفه‌ت بو کوردان کوردی ل ترکیا هاتنه دامه‌زاندن و هاته روخساندن کول ده‌ردوری بوو جارا ئیک کورد بنافی پارتین سیاسی بین کوردی ریکخستنه‌کا سیاسی چونه د چالاکیان نه‌نجام بده‌ن، لی بله‌ز نه‌و په‌رله‌مانی دا، مینا HDP. پارتین سیاسی ده‌اتنه قه‌ده‌غه کرن.

7- هه‌ریمین کوردی ژلای 7- حکومه‌تا ترکیا هه‌ول بین دای دابینکرنا خه‌ده‌مات و پیداویتین ده‌هان پروژین خزمه‌تگوزاری بین کومه‌لایه‌تی ژلای حکومه‌تی جفاکی و ئابوری بو هه‌ریمین پشتگوه‌ هافیت بوون، هه‌ریمین کوردی جیگیر بکه‌ن، لی هیشتا زور کوردی پاشکه‌فتی و هه‌ریمین بی مای کو مروف هه‌ست ب تورکان پیشکه‌فتی. یه‌کسانیی بکه‌ت به‌راورد ل گه‌ل هه‌ریمین تورکان.

نه‌نجام

دنه‌ڤی قه‌کولینی دا پهبه‌ندییا ده‌وله‌ت و جفاکا کوردی ل ترکیا ل دوو سه‌رده‌مین جودا هاتیه گه‌نگه‌شه‌کرن، هه‌ر سه‌رده‌مه‌ک چهن‌دین فاکتەرین جودا بخوڤه‌ دگريت. د سه‌رده‌می ئیک دا، 1923

دهسته‌لانداریین وی سهردهمی یین ئه‌وروپا ل سهر گه‌له‌ك خالان ریکه‌فتن، لّ دوو خالان تا ئه‌فرو زی زور گرنگییا خویا هه‌ی: 1- پاراستن و ریزگرتن مافین که‌مینین ناینی، مینا پروتستانا. 2- ریزگرتن سهرودریا ده‌وله‌تان، بنایه‌ت یین بچوک. وه‌سا ده‌یه‌ته ته‌خین کون کو ده‌وله‌تا هه‌فچه‌رخ وه‌ك "سهرودریا یه‌کگرتی" دسهردهمی ریکه‌فتنا و یستفالییا دا ده‌ست یی دکه‌ت. بو زانینین پتر ل سهر ریکه‌فتنا و یستفالییا و سهرودریا یه‌کگرتی یا ده‌وله‌تان بنیره:

Daniel Philpott, *Revolutions in Sovereignty: How Ideas Shaped Modern International Relations* (Princeton/Oxford: Princeton University Press, 2001).

³ ل گور راپورتا نیف ده‌وله‌تی یا (Freedom House) زورینا ده‌وله‌تین روژه‌ه‌لانا ناین ل سهر ناستی جیهانی نیکه‌م وه‌لاتن کو مافی سیاسی و سهره‌ستیا سقیل ب توندی یا ل بن چاقدیری، بو پتر زانینان بنیره:

<https://freedomhouse.org/blog/democratic-credentials-anti-coalition#.VGzPnRntZPk0>

⁴ Donald L. Doernberg, *We the People: John Locke, Collective Constitutional Rights, and Standing to Challenge Government Action*, 73 Cal. L. Rev. 52 (January 1985), 51-118.

⁵ په‌رتوکا روسو ب گه‌له‌ك زمانان هاتیه وه‌رگیراندن، لّ وه‌رگیرانا هه‌رده‌او یو زمانی نیگلیزی یه:

Jean-Jacques Rousseau, *The Social Contract*, (Public Domain, Jonathan Bennett, 2010).

⁶ M. W. Janis, 'Jeremy Bentham and the Fashioning of International Law,' *The American Journal of International Law*, Vol. 78, No. 2 (Apr., 1984), pp. 405-418.

⁷ Immanuel Kant, *Toward Perpetual Peace: A Philosophical Sketch*, (Public Domain, Jonathan Bennett, 2010).

⁸ په‌رتوکا هه‌ره‌باش، 27 زمانان هاتیه وه‌رگیراندن، کو هزرا ئه‌فان فیلسوفان و ده‌هان فیلسوفین دی کوم کرینه:

Hans Joachim Störig, *Geschiedenis van de Filosofie [the history of philosophy]*, (Het Spectrum BV, 2000).

⁹ ژ بو زانبارین پتر ل سهر په‌یوه‌ندیا ده‌وله‌ت — جفاک ل سهردهمی 1923 تا 1990 بنیره:

Henri J. Barkey and Graham E. Fuller, *Turkey's Kurdish Question* (New York: Carnegie Corporation, 1998).

¹⁰ William L. Cleveland, *A History of the Modern Middle East* (2nd ed., Simon Fraser University: Westview Press, 2000), p. 177-181.

ترکیا کو ههر چنه‌ه‌بیت په‌سه‌ند بکه‌ن ل ترکیا کیسه‌ك یا هه‌ی بنافی "کیشا کورد". ئیک ژ ئه‌وان فاکته‌ریت بباندور هیزا ریکه‌خستنا جه‌ماوه‌ری یه. ئه‌ف هیزا جه‌ماوه‌ری د چارچوفی پارتین سیاسی و یال هه‌میا گرنگت د ده‌ردوری ئه‌ندامین شاره‌وانین کورد دا هاتبوونه ریکه‌خستن. به‌شداریا لایه‌نین ده‌ره‌کی د هه‌ولین چاره‌سهریا کیشا کورد، پارتین سیاسی یین کوردی و ئه‌ندام و شاره‌وانین کورد ل ده‌فهرین کوردی ل ترکیا کارتین گرنگین سیاسی و جفاکی یه کو گفاشتنی ل سهر حکومتا ترکیا دروستبکه‌ن ژ بو ده‌سته‌به‌رکونا مافین کوردان. هه‌لبه‌ت هه‌ولین رایه‌دارین حکومتا ترکیا ژ بو ناسایی کرنا کیشا کوردی ل سهر بنه‌مای نیخین کلتوری بوویه: هزر ل جل و به‌رگان، زمان، بکار هینانا ناین کوردی و... هتد دا بکه. لّ ئه‌ف هه‌ولانه د چارچوفی سنوردارگری بوون. بو نمونه: پیویست بو زمانی کوردی ببا زمانه‌کی فه‌رمی ل ترکیا و ب ئاوایه‌کی به‌رفره‌ه د دام و ده‌زگه‌هین حکومتی دا هاتبا بکار هینان، لّ تا ئه‌فروکه یی بوویه بابه‌ته‌کی هه‌لاویستی.

په‌راویز

¹ ئه‌ف بابه‌ته ل 2013-11-23 وه‌ك سمینار هاتیه پیشکیشکر بو سه‌نته‌ری دیموکراسی و مافی مروفی ل سکولا یاسا — زانکویا دهوک.

² ژ ئه‌نجامی شهرین ناین یین 80 و 30 سالی ل ئه‌وروپا ناشتیا و یستفالییا یان ریکه‌فتنا و یستفالییا ل 1648 هاته راگه‌هاندن.

- 11 ههمان سهرچاوه.
- 12 ههمان سهرچاوه.
- 13 بۆ زانیاریین پتر ل سهر بزافین سیاسی بین کوردان بنیره:
- David McDowall, *A Modern History of the Kurds* (London/New York: I.B. Tauris, 1996); Martin van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State: On the Social and Political Organization of Kurdistan* (Rijswijk, 1992).
- 14 ژ بۆ تیگه‌هی ناینی د زانست و چه‌مکی ده‌وله‌تی دا بنیره:
- Jesús Romero Monivas, 'Science and Religion in the Sociology of Emile Durkheim,' *European Journal of Science and Theology*, March 2007, Vol. 3, No. 1, pp. 17-30.
- 15 مادی 146 دستوروی ترکیا دا ئیماژه ب ئه‌فی خالی دکه‌ت. هه‌ژی گوتنی یه کو پشتی کوده‌تایا سهربازی ل 1980 چه‌ند جه‌نهرالین سهربازی دستوروی ترکیا ل سالا 1982 داریشت و تا نها ترکیا ل سهر ئه‌فی دستوروی دچیت.
- 16 جه‌نگیز گویش د پهرتوکا خودا ئیماژه ب وان هه‌ولین پروسیسا ئه‌سیمیلیاسیونی دده‌ت ئه‌وا حکومه‌تا ترکیا ل هه‌مبهر ناسنامه، زمان و کلتوری کوردان بکار هینای، پتر زانین ل سهر ئه‌فی مژاری بنیره:
- Cengiz Gunes, *The Kurdish National Movement in Turkey: From Protest to Resistance* (Routledge Publishing, 2013).
- 17 Störig, 2000:
- ژ بۆ فه‌لسه‌فا Thomas Hobbes بنیره لوپه‌ری 316-318 و بۆ فه‌لسه‌فا Jean-Jacques Rousseau بنیره لوپه‌ری 405-412.
- 18 Nicole F. Watts, 'Re-Considering State-Society Dynamics in Turkey's Kurdish Southeast', (*European Journal of Turkish Studies* (EJTS), No. 10, 2009), p. 23-27.
- 19 د یاسایی سیسته‌می هه‌لبژارتان دا ل ترکیا ریژا 10% یا هه‌ی، نانکو ئه‌گهر پارتیه‌کی د ده‌نگدانیدا کیمتر ژ 10% ده‌نگان بده‌ست فه هینان، نه‌شیت نونه‌رین خو ره‌وانه‌ی پهرله‌مانی بکه‌ت. له‌وما تا ئه‌فرو نونه‌رین کوردان بسهر‌بخوی به‌شداریا هه‌لبژارتین پهرله‌مانی دکهن.
- 20 Martin van Bruinessen, 'The Kurds in Turkey,' *Middle East Research and Information Project* (MERIP), No. 121, 1984, pp. 1-2.
- 21 Amnesty International, 'Turkey: Security operations in south-east Turkey risk return to widespread human rights violations seen in the 1990s,' *Amnesty International: Public Statement*, 30 June 2016.
- 22 نه‌ژ پارتیه ل سالا 2001 هاته دامه‌زراندن و ل ده‌نگدانان 2002 زورینا 34.26% ده‌نگین پهرله‌مانی بده‌ست فه هینان بۆ پهرله‌مانی: 2002 ده‌نگ بده‌ست نینان. بۆ 49.83% و هه‌روه‌سا ل 2011 200746.58% ده‌نگ بده‌ست فه 38.83% و ل 2009 42.18% پارێزگه‌هان: ل 2004 هینان. بۆ زانین، بو پهرله‌مانی 4 سالان جاره‌کی ده‌نگدان ده‌سته‌ کرن و بو پارێزگه‌هان 5 سالان جاره‌کی. ژ بۆ زانیاریین پتر ل سهر ده‌نگدانین ئاگ پارتی سهره‌دانا مالپه‌ری ئه‌فی پارتی بکه‌ن: <http://www.akparti.org.tr/site>
- 23 Ahmet T. Kuru, 'Changing Perspectives on Islamism and Secularism in Turkey: The Gülen Movement and the AK Party', in: *the Muslim World in Transition*, (London: Leeds Metropolitan University Press, 2007), p. 140-151.
- 24 Watts 2009, p. 30-36.
- 25 بۆ زانیاریین پتر ل سهر ئه‌فی سهرده‌می، بتایه‌ت ل سهر پ.ك.ك. و بزافا ناشیونالیزما کوردی بنیره:
- Ali Kemal Özcan, *Turkey's Kurds: A Theoretical Analysis of the PKK and Abdullah Ocalan* (London: Routledge, 2005); Paul J. White, *Primitive Rebels or Revolutionary Modernizers?: The Kurdish National Movement in Turkey* (Zed Books, 2000).
- 26 بۆ زانیاریین پتر ل سهر ئه‌فی سهرده‌می بنیره:
- Marlies Casier and Joost Jongerden, *Nationalisms and Politics in Turkey: Political Islam, Kemalism and the Kurdish Issue* (Taylor and Francis, 2010).
- 27 ژ بۆ رولی هه‌ریما کوردستانی، وه‌ك بیلایه‌ن بی سییی، د چاره‌سهر کرنا کیشین دناقه‌را حکومه‌تا ترکیا و جفاکی کوردی دا ل ترکیا بنیره:
- Marianna Charountaki, 'Turkish Foreign Policy and the Kurdistan Regional Government,' *Perceptions*, Winter 2012, Volume XVII, Number 4, pp. 185-208.
- 28 Nimet Bekriker-Atiyas, 'The Kurdish Conflict in Turkey: Issues, Parties and Prospects,' *Security Dialogue*, Vol. 28(4), 1997, pp. 446-449.
- 29 Bülent Aras & Yasin Duman, 'The Kurdish Peace Process and Presidential Elections in Turkey,' *Wilson Center: Global Europe Program*, August 2014.

ژێدەر

- Amnesty International, 'Turkey: Security operations in south-east Turkey risk return to widespread human rights violations seen in the 1990s,'

- Kuru Ahmet T., ‘Changing Perspectives on Islamism and Secularism in Turkey: The Gülen Movement and the AK Party’, in: *the Muslim World in Transition*, (London: Leeds Metropolitan University Press, 2007).
- McDowall David, *A Modern History of the Kurds* (London/New York: I.B. Tauris, 1996).
- Monivas, Jesús Romero, ‘Science and Religion in the Sociology of Emile Durkheim,’ *European Journal of Science and Theology*, March 2007, Vol. 3, No. 1.
- Özcan Ali Kemal, *Turkey's Kurds: A Theoretical Analysis of the PKK and Abdullah Ocalan* (London: Routledge, 2005).
- Philpott Daniel, *Revolutions in Sovereignty: How Ideas Shaped Modern International Relations* (Princeton/Oxford: Princeton University Press, 2001).
- Rousseau, Jean-Jacques, *The Social Contract*, (Public Domain, Jonathan Bennett, 2010).
- Störig, Hans Joachim, *Geschiedenis van de Filosofie* [the history of philosophy], (Het Spectrum BV, 2000).
- Watts Nicole F., ‘Re-Considering State-Society Dynamics in Turkey’s Kurdish Southeast’, (*European Journal of Turkish Studies* (EJTS), No. 10, 2009).
- White Paul J., *Primitive Rebels or Revolutionary Modernizers?: The Kurdish National Movement in Turkey* (Zed Books, 2000).
- Yegen Mesut, ‘The Kurdish Peace Process in Turkey; Genesis, Evolution and Prospects’, (*Global Turkey in Europe*, Istanbul şehir University, May 2015).
- Amnesty International: Public Statement*, 30 June 2016.
- Aras, Bülent , & Yasin Duman, ‘ The Kurdish Peace Process and Presidential Elections in Turkey,’ *Wilson Center: Global Europe Program*, August 2014.
- Bekriker-Atiylas, Nimet, ‘ The Kurdish Conflict in Turkey: Issues, Parties and Prospects,’ *Security Dialogue*, Vol. 28(4), 1997.
- Barkey Henri J. and Graham E. Fuller, *Turkey’s Kurdish Question* (New York: Carnegie Corporation, 1998).
- Bruinessen, Martin van, *Agha, Shaikh and State: On the Social and Political Organization of Kurdistan* (Rijswijk, 1992).
- Bruinessen, Martin van, ‘The Kurds in Turkey,’ *Middle East Research and Information Project* (MERIP), No. 121, 1984.
- Casier Marlies and Joost Jongerden, *Nationalisms and Politics in Turkey: Political Islam, Kemalism and the Kurdish Issue* (Taylor and Francis, 2010).
- Charountaki, Marianna, ‘ Turkish Foreign Policy and the Kurdistan Regional Government,’ *Perceptions*, Winter 2012, Volume XVII, Number 4.
- Cleveland William L., *A History of the Modern Middle East* (2nd ed., Simon Fraser University: Westview Press, 2000).
- Doernberg, Donald L., *We the People: John Locke, Collective Constitutional Rights, and Standing to Challenge Government Action*, 73 Cal. L. Rev. 52 (January 1985).
- Gunes Cengiz, *The Kurdish National Movement in Turkey: From Protest to Resistance* (Routledge Publishing, 2013).
- Janis, M. W., ‘Jeremy Bentham and the Fashioning of International Law,’ *The American Journal of International Law*, Vol. 78, No. 2 (Apr., 1984).
- Kant, Immanuel, *Toward Perpetual Peace: A Philosophical Sketch*, (Public Domain, Jonathan Bennett, 2010).

RELATIONS BETWEEN TURKISH STATE AND KURDISH SOCIETY IN TURKEY

ABSTRACT

A state-society relation in Turkey is the aim of this research which it divided on two different periods: between 1923 until 2002 and from 2002 until 2014. During these two different periods the Turkish state has implemented two distinct policies regarding to the Kurdish rights. Throughout the first period, under the shadow of secularism, isolation process has instigated towards the Kurdish society. In the second period, under the shadow of APK, some basic cultural norms have transformed in favor of the Kurds. This research is a comparative study of the Kurdish rights in Turkey during so-called two different periods. □